

شمول مالی و بازار پول روستایی: تجربه پست بانک ایران

بهزاد شیری^۱

چکیده

هدف این مقاله، توصیف و ارزیابی نقش آفرینی پست بانک ایران در بازار پول روستایی است. مناطق روستایی یک چهارم جمعیت و دست کم، یک ششم تولید ناخالص داخلی کشور را تشکیل می‌دهند. در این میان، توسعه بازار پول در ارتقای سهم اقتصادی روستا و توسعه پایدار، نقش محوری دارد. ۸/۸ میلیون نفر زیر پوشش مستقیم خدمات بانکی هستند. ضریب پوشش جمعیتی مستقیم، ۴۳/۵ درصد و ضریب پوشش کل، ۸۵ درصد است. ضریب نفوذ دسترسی (تعداد ابزارهای بانکی در دسترس به ازای هر ۱۰۰ نفر روستایی) به حدود ۲۱ رسیده است؛ بدین معنا که به ازای هر ۵ نفر، دست کم یک ابزار دسترسی به خدمات بانکی وجود دارد. حدود ۱۲/۲ میلیون نفر از شهروندان روستایی، در این بانک حساب دارند، بنابراین ضریب شمول مالی به ۶۰ درصد رسیده است. برآوردها نشان می‌دهد که این بانک برای ۲۷ درصد بازار پول روستایی نقش آفرینی می‌کند. افزون بر این، ۳/۶ درصد سپرده‌های روستایی را جذب کرده است. این نقش آفرینی از یک سو، فرصت‌های اقتصادی و از سوی دیگر، صرفه‌جویی اقتصادی و اجتماعی را در پی داشته است. مجموع هزینه فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی گسترش عمیق مالی در مناطق روستایی، سالیانه حدود ۱۷۲/۱ هزار میلیارد ریال و مجموع درآمدهای مستقیم ایجاد شده در این مناطق، معادل ۲۷/۴ هزار میلیارد ریال است. بنابراین، مجموع هزینه - فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی و درآمدهای مستقیم برابر با ۱۹۹/۵ هزار میلیارد ریال برآورد می‌شود.

واژه‌های کلیدی: بازار پول روستایی، پست بانک ایران، آثار اقتصادی، آثار اجتماعی.

طبقه‌بندی JEL: D۵۳، G۲۴ و E۴۲.

مقدمه

«شمول مالی»^۱، یعنی دسترسی و استفاده از خدمات رسمی بخش مالی، طی سال‌های گذشته در اقتصاد توسعه، موضوعی کلیدی بوده است (دمیگروکانت و کلایپر^۲، ۲۰۱۲؛ آلن و دمیگروکانت و کلایپر^۳، ۲۰۱۲؛ ساهای و همکاران^۴، ۲۰۱۵ و کومار و نارین^۵، ۲۰۱۵). سیاست‌گذاران امیدوارند که افزایش سطح شمول مالی به کاهش فقر و نابرابری و افزایش رشد اقتصادی کمک کند (صندوق توسعه سرمایه سازمان ملل متحد^۶، ۲۰۱۵). در افزایش سطح شمول مالی پیشرفت‌های شایان توجهی حاصل شده است، با این حال، شواهد حاکی از آن است که دسترسی و استفاده از خدمات رسمی بخش مالی به‌طور عمده در مناطق شهری گسترش یافته است، در حالی که جمعیت روستایی همچنان از خدمات کمتری برخوردار هستند. بنابراین، این برای سیاست‌گذاران مسئله‌ای مهم است، زیرا اغلب فقرا در مناطق روستایی زندگی می‌کنند. بنابراین، برای اینکه شمول مالی در کاهش فقر سهم شایان توجهی داشته باشد، باید در مناطق روستایی شمول مالی گسترش بیشتری داشته باشد (بانک جهانی^۷، ۲۰۱۶).

پیشرفت نکردن روستاها در مقایسه با شمول مالی شهری به مسائل مهم‌تری نسبت داده می‌شود. مؤسسه‌های مالی در ارائه خدمات به مشتریان مناطق روستایی به‌طور کلی بر مبنای پوشش هزینه عمل می‌کنند. در واقع، مواردی همچون هزینه‌های تراکنش بالا، ریسک‌های بالا و محیط قراردادی نامطلوب از جمله عواملی هستند که بده - بستان میان توسعه و پایداری را در مناطق روستایی سخت‌تر از مناطق شهری می‌کنند. پیشرفت‌های اخیر در شمول مالی مناطق روستایی تا حد زیادی بیانگر گسترش تأمین مالی خرد است (کانینگ و اودری^۸، ۲۰۰۷ و مایر^۹، ۲۰۱۱).

ایران نیز از این قاعده مستثنا نیست. حدود یک‌چهارم جمعیت کشور را جمعیت روستایی تشکیل می‌دهد. آمارها بیانگر آن است که سهم روستا از تولید ناخالص داخلی کشور دست‌کم یک‌ششم است (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۰). متناسب با جمعیت و اقتصاد، مناطق روستایی بخشی از بازار پول را در

1. Financial inclusion
2. Demirgüç-Kunt & Klapper
3. Allen, Demirguc-Kunt, Klapper & Peria
4. Sahay et al
5. Kumar, Narain & Rubbani
6. United Nations Capital Development Fund (UNCDF)
7. World Bank
8. Conning & Udry
9. Meyer

اختیار دارند. در اغلب تحلیل‌ها، اقتصاد روستایی در کانون توجه قرار دارد. در صورتی که بر اساس شواهد، مناطق روستایی در اقتصاد و توسعه پایدار کشور نقش مهمی دارند. پست بانک ایران در راستای رسالت خویش به مدت ربع قرن برای توسعه شمول مالی در مناطق روستایی تلاش می‌کند و در این مسیر با فراز و نشیب‌های زیادی روبه‌رو بوده، اما از مرحله تولد همواره تلاش کرده است. اکنون، دسترسی به ابزارهای مالی در مناطق روستایی تفاوت زیادی با مناطق شهری ندارد. این بانک دسترسی به ابزارهای بانکداری را در این مناطق توسعه و تعمیق داده است.

این مقاله به دنبال توصیف و تبیین وضعیت بانکداری الکترونیکی در مناطق روستایی است. بدین منظور، مقاله به این شرح سازمان‌دهی شده است. ابتدا به دسترسی بانکداری در مناطق روستایی پرداخته می‌شود. به دنبال آن، شمول مالی در مناطق روستایی تحلیل می‌شود. سپس، نقش روستا در بازار پول آورده شده و نتیجه‌گیری و پیشنهادها مطرح می‌شود.

مرور ادبیات

به طور کلی، شمول مالی به معنای دسترسی به امور مالی و خدمات مالی برای همه به شیوه‌ای منصفانه، شفاف و عادلانه با هزینه مقرون‌به‌صرفه است (سارما^۱، ۲۰۰۸ و سولو^۲، ۲۰۰۸). به گفته فولر و ملور^۳ (۲۰۰۸)، شمول مالی یک نتیجه مطلوب بدون توجه به انگیزه آن است، زیرا می‌تواند به افراد فقیر کمک کند تا با هزینه کمتر به خدمات مالی دسترسی پیدا کرده و پیامدهای فقر را کاهش دهند. شمول مالی به طور تصادفی توزیع نمی‌شود. دانستن اینکه چه کسی بیشتر از خدمات مالی محروم می‌شود، مهم است زیرا می‌تواند به طراحی برنامه‌های شمول مالی کمک کند. محرومیت مالی پدیده‌ای جهانی است و افراد بسیاری در سراسر جهان از دسترسی به خدمات مالی محروم هستند. در حالی که بخش عمده‌ای از این مشکل در کشورهای در حال توسعه است، در کشورهای توسعه‌یافته نیز این موضوع به چشم می‌خورد. با این حال، نبود دسترسی گسترده به خدمات مؤسسه‌های مالی، تفاوتی اساسی بین کشورهای توسعه‌یافته و کشورهای در حال توسعه است (بانک جهانی، ۲۰۰۵). در کشورهای توسعه‌یافته، افراد بدون بانک در اقلیت بوده و اغلب بی‌کار هستند، در حالی که در کشورهای در حال توسعه بسیاری از افراد شاغل نیز به بانک و خدمات مالی دسترسی

1. Sarma
2. Solo
3. Fuller & Mellor

ندارند. برخی پژوهش‌ها نشان دادند که مردم مناطق روستایی یا محله‌های فقیرنشین که در خصوص آنها بررسی‌های کمتری انجام شده است، به خدمات مؤسسه‌های مالی دسترسی کمتری دارند (کولارد^۱، ۲۰۰۵). اکثر ادبیات در خصوص محرومیت و شمول مالی، بر فقرای شهری متمرکز است و از سطح شمول و محرومیت مالی در مناطق روستایی، اطلاعات زیادی در دسترس نیست. در حالی که فقر در مناطق روستایی گسترده شده است، شمول مالی در این مناطق از سطح مطلوبی برخوردار نیست. بنابراین، افزایش تعداد افرادی که در مناطق روستایی خدمات مالی ارائه می‌کنند، یکی از اهداف کلیدی مؤسسه‌های مالی است. در این میان، مؤسسه‌های مالی‌ای که در مناطق روستایی به تأمین مالی خرد می‌پردازند در مقایسه با آنهایی که بر مشتریان شهری متمرکز هستند، «عمق دسترسی»^۲ بالاتری را از خود به‌جای می‌گذارند. با این حال، دسترسی عمیق‌تر احتمالاً با مشکلات پایداری بزرگ‌تری همراه است. مشکلات پایداری مرتبط با ارائه خدمات مالی روستایی را می‌توان به‌صورت زیر بیان کرد:

نخست، مناطق روستایی‌ای که تراکم جمعیت پایین و زیرساخت‌های ضعیف دارند، هزینه‌های مبادله و هزینه‌های عملیاتی بالاتری خواهند داشت (کائودیل، گروپر و هارتارسکا^۳، ۲۰۰۹).

دوم، کشاورزی، فعالیت کارآفرینی مهمی در مناطق روستایی به حساب می‌آید، اما به‌لحاظ ذاتی از ویژگی‌هایی برخوردار است که هنگام تأمین مالی این فعالیت‌ها باعث محدودیت‌هایی می‌شوند. به‌طور مثال، اعطای وام به کشاورزان مستلزم در نظر گرفتن فصلی بودن فعالیت آنها و همچنین نیاز به وام‌های به‌نسبت بزرگ‌تر با سررسید طولانی‌تر است که این، برخلاف سیاست تأمین مالی خرد است که هدف آن اعطای وام‌های کوتاه‌مدت و اقساط پایین بدون محدودیت زمانی است (فیلد و پاپا^۴، ۲۰۱۳ و دی‌بندتا و لیبرمن^۵، ۲۰۱۵). افزون بر این، فعالیت‌های کشاورزی در معرض مخاطرات آب و هوایی و اقلیمی قرار دارند که به‌طور عمده در وام‌های شهری چنین موضوعاتی وجود ندارد (مول^۶، ۲۰۰۵ و مایر، ۲۰۱۱).

سوم، محیط‌های روستایی با مشکلاتی همچون اطلاعات نامتقارن و اجرای به‌موقع قرارداد روبه‌رو هستند که پرداختن به این مسائل در مقایسه با مناطق شهری دشوارتر و پرهزینه‌تر است. این

1. Collard
2. Depth of outreach
3. Caudill, Gropper & Hartarska
4. Field, Pande, Papp & Rigol
5. Di Benedetto, Lieberman & Ard
6. Moll

مشکلات می‌تواند به دلیل ویژگی‌های ذاتی فعالیت‌های کشاورزی (کانینگ و اودری، ۲۰۰۷) یا نبود حمایت سیاستی در صدور و اجرای قوانین تسهیل‌کننده اجرای قرارداد در مناطق روستایی باشد (گاین^۱، ۲۰۱۱). در نتیجه، مؤسسه‌های مالی یا باید اطلاعات دقیقی درباره مناطق روستایی داشته باشند یا هنگام ورود به مناطق روستایی ابتدا غربالگری کرده و سپس بر سرمایه‌گذاری‌ها نظارت کنند. در نهایت، ممکن است افزایش شمول مالی در مناطق روستایی با مشکل تقاضا مواجه شود، زیرا فعالیت‌های روستایی در مقایسه با تجارت خرد و سایر فعالیت‌های مشتریان شهری، سود کمتری دارند (هارپر^۲، ۲۰۱۲ و فالکو و هیوود^۳، ۲۰۱۶). افزون بر این، در هر نرخ بهره، مشتریان روستایی ممکن است به دلیل درجه بالای ریسک‌گریزی یا هزینه‌های مبادله بالاتر در مقایسه با هم‌تایان شهری خود تمایل کمتری برای گرفتن وام داشته باشند. بنابراین، مشتریان روستایی ممکن است در مقایسه با هم‌تایان شهری خود توانایی و تمایل کمتری برای دریافت وام‌های با قیمت به نسبت بالا داشته باشند (دوفلو و کرمر و رایینسون^۴، ۲۰۱۱ و کریمر، لی، رایینسون و رستاپشووا^۵، ۲۰۱۳).

با این حال، استدلال‌هایی نیز وجود دارد که نشان می‌دهند وام‌دهی و ارائه خدمات مالی در مناطق روستایی، ممکن است در مقایسه با مناطق شهری، با بده - بستان میان دسترسی و پایداری مناسب‌تری مواجه شود. برای مثال، مؤسسه‌های مالی می‌توانند از «سرمایه اجتماعی» بالاتر مناطق روستایی استفاده کنند (دی‌یانگ و گلنن^۶، ۲۰۱۲) که هزینه‌های مبادله و ریسک را کاهش می‌دهد. این موضوع به خصوص برای مؤسسه‌های مالی‌ای بیشتر صدق می‌کند که از مناطق روستایی فعال در آنها، اطلاعات زیادی دارند (کانینگ و اودری، ۲۰۰۷؛ لجروود و ویلسون^۷، ۲۰۱۳ و باس و میلون^۸، ۲۰۱۵). مزیت پایداری وام‌دهی در مناطق روستایی می‌تواند به دلیل هزینه‌های پایین عوامل در مقایسه با مناطق شهری (مانند دستمزدها)، افزایش یابد (فیررگیب و نیلسون^۹، ۲۰۱۴). شواهد تجربی در خصوص اثر پایداری فعالیت‌های روستایی انجام شده توسط مؤسسه‌های مالی اندک است. تا حدی، این موضوع را می‌توان با فقدان داده‌های در دسترس مرتبط دانست. در حالی که داده‌های مربوط به

1. Giné
2. Harper
3. Falco & Haywood
4. Duflo, Kremer & Robinson
5. Kremer, Lee, Robinson & Rostapshova
6. DeYoung, Glennon, Nigro & Spong
7. Ledgerwood & Wilson
8. Bos & Millone
9. Freire Gibb & Nielsen

سایر شاخص‌های عمق دسترسی (مانند متوسط اندازه وام) برای دوره طولانی در دسترس هستند، اما داده‌های مربوط به میزان وام‌دهی روستایی فقط در سال‌های اخیر در دسترس قرار گرفته است. با این حال، نتایج اندک مقالات حکایت از این دارد که تمرکز بیشتر در راستای ارائه خدمات مالی در مناطق روستایی برای پایداری مؤسسه‌های مالی زیان‌بار نخواهد بود (باس و میلون، ۲۰۱۵). همچنین، در یک محیط اقتصادی سالم، بانک‌هایی که به مناطق روستایی خدمات ارائه می‌دهند، از پایداری بالاتری برخوردار هستند (دی یانگ و همکاران، ۲۰۱۲).

شمول مالی

شمول مالی به معنای گستردگی کمی و کیفی ارائه خدمات مالی در کشور است. برای اندازه‌گیری شمول مالی از سنجه‌های زیر استفاده می‌شود. این مقیاس حداقل با دو دسته معیار اندازه‌گیری می‌شود: «استفاده» که شامل دو شاخص استفاده بزرگ‌سالان و بنگاه‌های اقتصادی است و «دسترسی». برای هر سطح سنجه‌هایی به شرح جدول ۱ ارائه شده است.

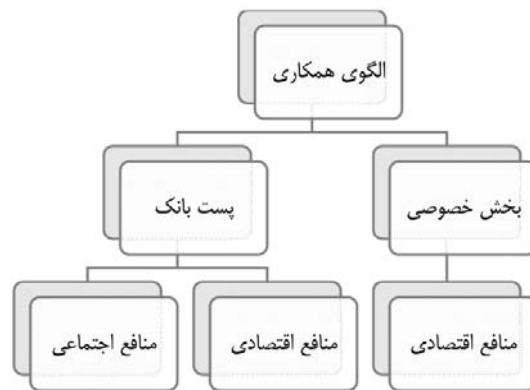
جدول ۱. شاخص‌های اندازه‌گیری شمول مالی

شماره	شاخص	واحد
استفاده: بزرگ‌سالان (بیش از پانزده‌ساله)		
۱	افراد دارای حساب بانکی	درصد
۱-۱	تعداد حساب سپرده	به‌ازای ۱۰۰۰ بزرگ‌سال
۲-۱	تراکنش‌های موبایلی	به‌ازای ۱۰۰۰۰۰ نفر
۲	افراد بزرگ‌سال دارای وام (حداقل یک بار در یک سال گذشته)	درصد
۳	افراد بزرگ‌سال استفاده‌کننده از پرداخت‌های دیجیتالی	درصد
۳-۱	پرداخت موبایلی	درصد
۳-۲	پرداخت اینترنتی	درصد
۳-۳	پرداخت از طریق کارت بانکی	درصد
۴-۳	پرداخت از طریق حساب	درصد
۴	برداشت از حساب (فیزیکی و آنلاین)	حداقل سه بار در ماه
استفاده: بنگاه‌های اقتصادی		
۵	بنگاه‌های کوچک و متوسط دارای حساب	درصد
۶	بنگاه‌های کوچک و متوسط دارای وام	درصد
دسترسی		
۱-۷	شعبه	به‌ازای ۱۰۰۰۰۰ نفر

شماره	شاخص	واحد
۲-۷	خودپرداز	به‌ازای ۱۰۰۰۰۰ نفر
۳-۷	کارمندان	به‌ازای ۱۰۰۰۰۰ نفر
۴-۷	فروشگاه موبایل	به‌ازای ۱۰۰۰۰۰ نفر
۵-۷	پایانه فروش	به‌ازای ۱۰۰۰۰۰ نفر
۸	کارت بدهی	به‌ازای ۱۰۰۰۰۰ نفر
۹	بنگاه‌های کوچک و متوسط دارای پایانه فروش	درصد

الگوی فعالیت پست‌بانک ایران در مناطق روستایی

این بانک چگونه در روستاها نقش آفرینی می‌کند؟ پست‌بانک ایران از الگوی دولتی - خصوصی بهره‌برداری می‌کند و نقش حاکمیتی و سیاست‌گذاری را بر مبنای مأموریت‌ها و سیاست‌های کلان نظام و اسناد بالادستی دنبال می‌کند. بخش خصوصی با ایجاد بانه‌های خدمات بانکی در این الگو مشارکت دارد. با وجود اینکه این دو بازیگر منافع خود را دنبال می‌کنند، به‌دلیل منافع مشترک، همکاری هم‌سو دارند نه رقابتی، بنابراین نه تنها برون‌رانی بخش خصوصی رخ نمی‌دهد، بلکه بخش خصوصی به‌دلیل سود اقتصادی انگیزه بالایی برای ورود به بازار پول دارد.

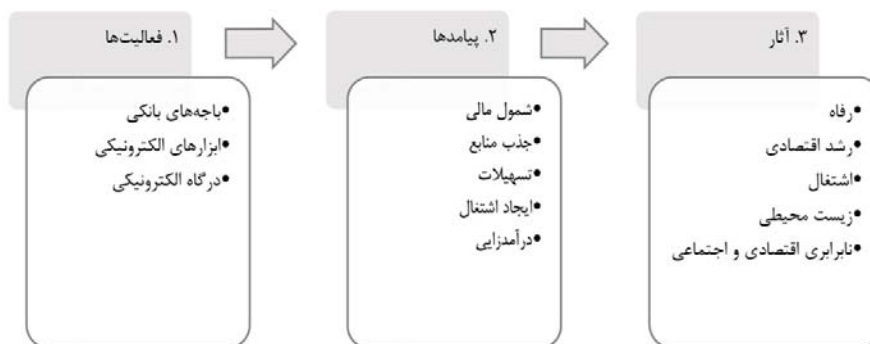

شکل ۱. الگوی اقتصادی پست‌بانک ایران

منافع این بانک دو جزء دارد. بخش نخست فقط اقتصادی تلقی می‌شود. جذب پول موجود در اقتصاد روستایی، اعطای تسهیلات، ایجاد درآمدهای مشاع و غیرمشاع و دستیابی به سود، جزء

نخست را تشکیل می‌دهند. جزء دوم، منافع اجتماعی است. گستره منافع اقتصادی بزرگ‌تر و پراهمیت از جزء اول است. کمک به اشتغال و درآمد پایدار، افزایش رفاه، کاهش نابرابری اقتصادی و بهبود هم‌گرایی و آثار زیست‌محیطی در زمره این گروه قرار دارند. سنجش و ارزیابی منافع اجتماعی با پیچیدگی همراه است. بر اساس پژوهش‌هایی که در این بانک انجام شده، آثار سرریز فعالیت پست‌بانک (منافع اجتماعی) در مناطق روستایی بسیار گسترده است. کاهش سفرهای غیرضروری، صرفه‌جویی در ساعات کاری، صرفه‌جویی در سوخت و کاهش آلاینده‌ها و از همه مهم‌تر بهبود شکاف درآمدی و اجتماعی از سنجش‌های مهم این گروه هستند. بر اساس ادبیات نظری، مفهومی به نام شکاف عاطفی وجود دارد که جنبه ذهنی دارد، هرچند پیامدهای عینی به دنبال دارد. بدین مضمون که وقتی یک شهروند روستایی در یک روستا با مراجعه به باجه بانکی، نیازهای روزمره بانکی را انجام می‌دهد، احساس برابری با یک شهروندی می‌کند و تصور نمی‌کند که تفاوت و تبعیض وجود دارد. این نکته پراهمیت است، زیرا هم‌گرایی را در بین شهروندان تقویت می‌کند.

بر این مبناء می‌توان الگوی نقش‌آفرینی پست‌بانک در اقتصاد روستایی را در قالب شکل ۲ ترسیم کرد. این نقش سه مرحله دارد که به این شرح است.

شکل ۲. پیامد و آثار پست‌بانک ایران

مرحله نخست: فعالیت‌ها

زیرساخت‌های بانکی (باجه‌های بانکی، ابزارها و درگاه‌های الکترونیکی)، شرط اساسی برای گسترش و تعمیق شمول مالی در مناطق روستایی هستند. در این میان، بهره‌مندی از فرصت‌های بانکداری

الکترونیکی پراهمیت است. از این رهگذر برخی از فعالیت‌های اثرگذار پست بانک ایران فهرست شده است.

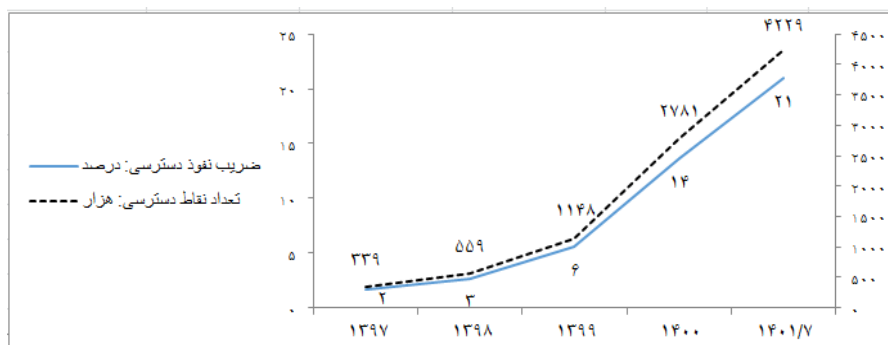
الف) باجه‌های بانکی. باجه‌های بانکی حلقه اتصال بانک با روستا است. ۶ هزار باجه در سراسر کشور فعالیت دارند. این باجه‌ها متناسب با تراکم جمعیتی در استان‌ها فعالیت دارند. روستاهای بیش از ۲۰۰ خانوار دارای باجه بانکی هستند. این باجه‌ها به گونه‌ای جانمایی شده‌اند که روستاهای همسایه با طی مسافر ۵ الی ۲۰ کیلومتر به آنها دسترسی دارند. در این باجه‌ها دست کم ۴۰ نوع خدمت بانکی ارائه می‌شود.

ب) ابزارهای الکترونیکی. دستگاه خودپرداز، پایانه شعب و پایانه‌های فروشگاهی، ابزارهای مهم الکترونیکی بانکی هستند. در مجموع، بیش از ۱۱۱ هزار نقطه دسترسی در مناطق روستایی وجود دارد. خودپرداز با توجه به ماهیت اقتصاد روستایی و نیاز به نقدینگی نقش محوری دارند. سرانه اسکناس در مناطق روستایی بیش از شهری است، بنابراین، پوشش این نیاز پراهمیت است. به موازات آن، پایانه فروشگاهی برای بنگاه‌های اقتصادی و کاستن از تقاضای نقدینگی مردم ضروری است. حدود ۹۳ هزار پایانه فروشگاهی فعال در مناطق روستایی وجود دارد. تقریباً به تعداد باجه‌ها، تعداد پایانه شعب نیز وجود دارد.

گسترش این ابزارها متناسب با نیازها و فرصت‌ها، در اولویت کاری بانک است. همه این ابزارها در مقایسه با سال پیش رشد داشته‌اند. روشن است که رشد این ابزارها مشابه سال‌های گسترش این ابزارها در مناطق روستایی نیست و به جای رشد جهش گونه از رشد پایدار برخوردار است.

ج) درگاه الکترونیکی. درگاه الکترونیکی برای بانک و فعالان اقتصادی باصرفه‌تر از ابزارهای الکترونیکی است، بنابراین گسترش این ابزارها در مناطق روستایی در اولویت بانک است. تعداد کاربران درگاه‌های الکترونیکی در یک سال، بیش از دو برابر شده و از ۴ میلیون گذر کرده است. دسترسی به اینترنت در مناطق روستایی به همراه توسعه سامانه و آموزش رشدی جهشی در پی داشته است.

ضریب نفوذ دسترسی از سنج‌های ارزیابی شمول مالی است. ضریب نفوذ دسترسی، به معنای تعداد ابزارهای بانکی در دسترس (باجه، ابزارهای الکترونیکی و سامانه‌های الکترونیکی) به ازای هر ۱۰۰ نفر روستایی است. این ضریب به حدود ۲۱ رسیده است یعنی به ازای هر ۵ نفر شهروند روستایی دست کم یک ابزار دسترسی به خدمات بانکی وجود دارد. این ضریب از عدد ۲ در پایان ۱۳۹۷ به ۲۰ در پایان مهر سال جاری رسیده است.

شکل ۳. ضریب نفوذ دسترسی پست‌بانک ایران ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۱

در این میان، همراه بانک و اینترنت بانک به دلیل سهولت و صرفه اقتصادی بیشترین رشد را داشته است. بیش از ۴ میلیون کاربر درگاه‌های مدرن در مناطق روستایی وجود دارد. رشد کاربران در این مناطق غیرخطی است. در این مناطق به تعداد کافی پایانه فروش و دستگاه‌های خودپرداز تعبیه شده است تا از سرانه تقاضای اسکناس کاسته شود.

جدول ۲. نقاط دسترسی پست‌بانک ایران در مناطق روستایی، ۱۴۰۱/۷

تعداد	ابزار
۵۸۵۸	باجه‌ها
۲۹۰۱	خودپرداز
۵۷۲۵	پایانه شعب
۹۶۳۹۵	پایانه فروشگاهی
۱۱۰۸۷۹	جمع
۴۱۱۸۵۷۲	اینترنت و همراه بانک
۴۲۲۹۴۵۱	جمع
۲۰	ضریب نفوذ بانکی

مرحله دوم: پوشش جمعیتی و شمول مالی

هدف از تأمین زیرساخت‌های بانکی در مناطق روستایی، گسترش شمول مالی است. شمول مالی دارای دو سنجه مهم پوشش جمعیتی و پوشش مالی است.

الف) پوشش جمعیتی. پوشش جمعیتی نخستین پیامد فعالیت این بانک است. پوشش جمعیتی به این معنا است که این تعداد جمعیت در روستای خود (نه همسایه) به باجه‌های بانکی روستایی

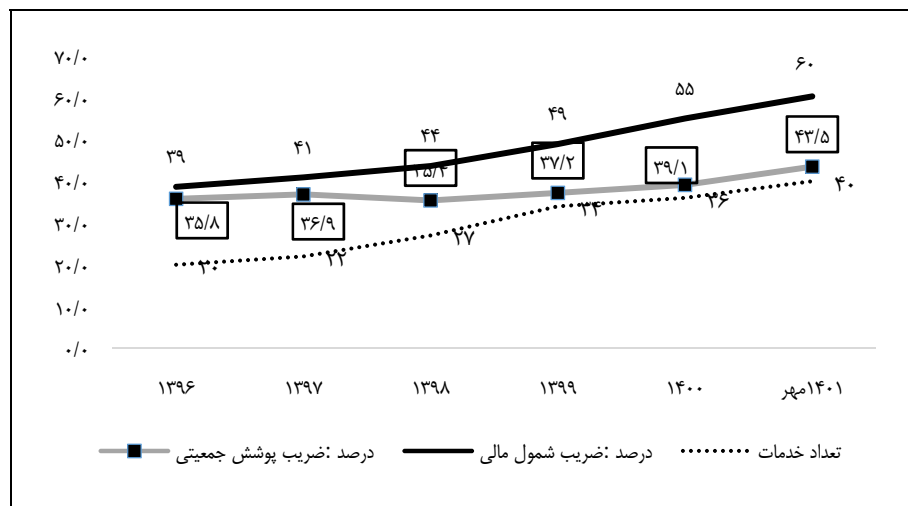
دسترسی دارند. تعداد ۸/۸ میلیون نفر زیر پوشش مستقیم خدمات بانکی هستند. ضریب پوشش جمعیتی (مستقیم) از ۳۵/۸ درصد در سال ۱۳۹۶ به ۴۳/۵ درصد در پایان مهر سال جاری افزایش یافته است (۷/۷ واحد درصد افزایش). بیشتر روستای فاقد باجه‌های بانکی به باجه‌های بانکی روستاهای همسایه دسترسی دارند. ضریب پوشش جمعیتی (مستقیم و غیرمستقیم) بیش از ۸۵ درصد است.

بین پوشش جمعیتی و شمول مالی، هم‌سویی بسیار قوی‌ای برقرار است. شمول مالی به‌معنای دارا بودن حساب بانکی نزد پست‌بانک ایران است. حدود ۱۲/۲ میلیون نفر حساب بانکی دارند، از این رو، ضریب شمول مالی به ۶۰ درصد رسیده است. این ضریب در سال ۱۳۹۶ حدود ۳۱ درصد بود، از این رو، ضریب شمول مالی به مدت ۶ سال دوبرابر شده است. گسترش دسترسی به شبکه بانکی از طریق تعداد مشتریان ارزیابی می‌شود. گسترش شبکه مشتریان، دستاورد مهمی به شمار می‌رود. شواهد نشان می‌دهد که با بهبود پوشش جمعیتی، شمول مالی با شتاب بیشتری افزایش یافته است. معمولاً برای ارزیابی دقیق شمول مالی، از نسبت تعداد افراد دارای حساب بانکی به کل جمعیت روستایی بیش از ۱۵ سال استفاده می‌شود (حدود ۱۵/۵ میلیون نفر)، بنابراین درصد بالایی از جمعیت روستایی بزرگ‌سال در پست‌بانک ایران دارای حساب بانکی هستند. افزایش پیوسته شبکه مشتریان نویدبخش گسترش و تعمیق شمول مالی در مناطق کم‌برخوردار است. هر مشتری حدود ۶۰ تراکنش در سال ۱۴۰۰ انجام داده است.

شمول مالی در ابعاد کیفی تعمیق یافته است. در سال ۱۳۹۶ حدود ۲۰ خدمت بانکی در مناطق روستایی ارائه می‌شد که این مقدار به ۴۰ رسیده است (دوبرابر).

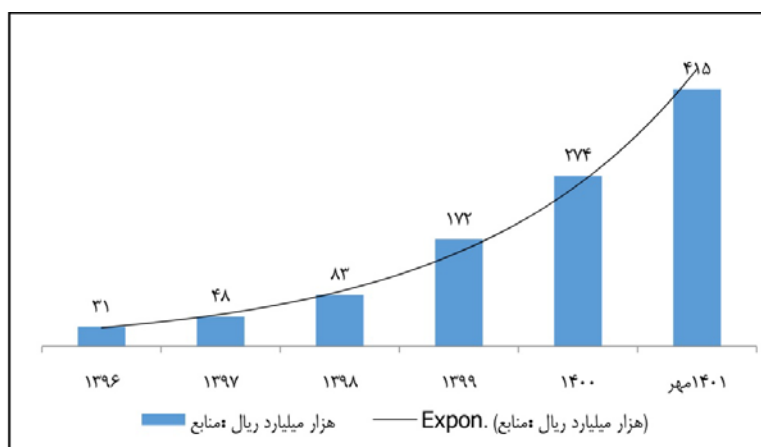
تأمین زیرساخت زمینه ورود پول به نظام بانکی را فراهم کرده است. تعداد تراکنش روزانه از ۶۳۹ هزار در سال ۱۳۹۷ به بیش از ۵ میلیون در پایان مهر سال جاری رسیده است. در حالی که هر مشتری ۲۷ تراکنش در سال ۱۳۹۷ انجام می‌داد، این تعداد به ۷۰ در پایان سال ۱۴۰۰ رسیده است. ارزش تراکنش‌ها در سال ۱۳۹۷ برابر با ۶۸۰ هزار میلیارد ریال بوده که به ۳۲۷۰ هزار میلیارد ریال در سال ۱۴۰۰ افزایش یافته است. در ۷ ماهه نخست ۲۶۱۵ هزار میلیارد ریال از طریق ابزارها و درگاه‌های الکترونیکی پست‌بانک ایران در مناطق روستایی جابه‌جا شده است.

متوسط تراکنش سالانه هر مشتری ۸۰ میلیون ریال در سال ۱۳۹۷ بوده که به ۳۸۵ میلیون ریال در سال ۱۴۰۰ رسیده است. این رقم در ۷ ماهه نخست سال ۳۰۸ میلیون ریال بوده است، بنابراین، انتظار می‌رود با ورود هر مشتری به شبکه بانکی دست‌کم ۳۸۵ میلیون ریال پول از طریق ابزارها و درگاه‌های الکترونیکی جابه‌جا شود.

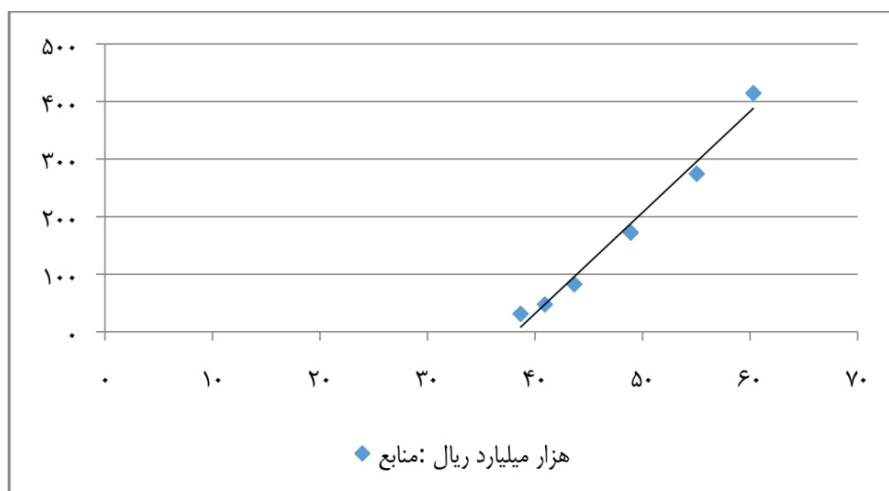
شکل ۴. پوشش جمعیتی و شمول مالی در دوره ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۱

ب) جذب منابع. پیامد شمول مالی چه بوده است؟ مهم‌ترین اثر آن جذب بخشی از بازار پول روستایی بوده است. ارزش کل سپرده‌های بانکی روستایی حدود ۳۱ هزار میلیارد ریال در سال ۱۳۹۶ بود که به ۴۱۵ هزار میلیارد ریال در مهر سال جاری افزایش یافته است (۱۳ برابر). متوسط رشد سپرده‌های بانکی روستایی در این دوره زمانی ۶۸ درصد است.

شکل ۵. سپرده‌های بانکی در مناطق روستایی ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۱

بین شمول مالی و ارزش سپرده‌ها، ارتباطی قوی برقرار بوده و برکشش است. بدین معنا که یک درصد بهبود پوشش جمعیت، ارزش سپرده‌ها را بیش از یک درصد افزایش می‌دهد.

شکل ۶. هم‌بستگی شمول مالی و جذب منابع در مناطق روستایی

ج) بازار پول روستایی. در خصوص سهم اقتصاد روستایی از تولید ناخالص داخلی، آمار رسمی منتشر نمی‌شود. برآوردهای کارشناسی، این مقدار را بین ۱۶ الی ۲۵ درصد اعلام کرده‌اند. برای دقت محاسبات، برآوردها بر اساس حداقل مقدار انجام می‌شود. فرض می‌شود که متناسب با این مقدار، سهم اقتصاد روستایی از حجم نقدینگی ۱۶ درصد باشد. همچنین، فرض می‌شود که نسبت اسکناس به سپرده‌ها مشابه کل کشور برابر با $1/82$ درصد و سرعت گردش پول $1/81$ باشد، بر این اساس حجم نقدینگی روستایی ۷۷۳۲ هزار میلیارد ریال خواهد بود. مبلغ تراکنش پست‌بانک در مناطق روستایی ۳۲۷۰ هزار میلیارد ریال بوده که با تقسیم آن بر سرعت گردش پول، نقدینگی مبادله‌شده بر اساس ابزارها و سامانه‌های الکترونیکی برابر با ۱۸۱۰ هزار میلیارد ریال خواهد بود که با جمع آن با سپرده‌های روستایی این بانک، نقدینگی روستایی جذب‌شده در این بانک برابر با ۲۰۸۵ هزار میلیارد ریال به دست می‌آید. این عدد ۲۷ درصد از نقدینگی بخش روستایی است.

جدول ۳. سهم پست بانک از بازار پول روستایی، ۱۴۰۰ - هزار میلیارد ریال - درصد

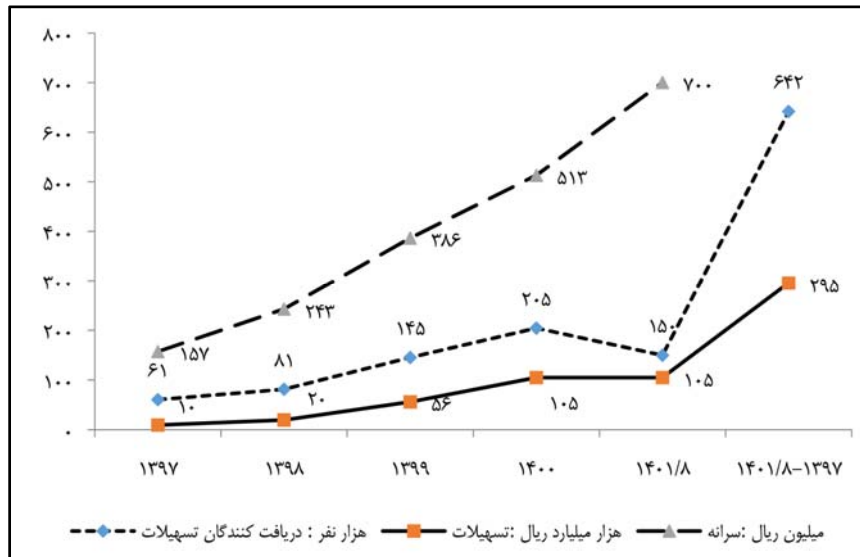
بانک		روستا/ کشور	
تراکش	۳۲۷۰	نقدینگی روستایی	۷۷۳۲
نقدینگی دستگاهها	۱۸۱۰	سپرده روستایی	۷۷۲۷
سپرده	۲۷۵	سهم روستا از نقدینگی (درصد)	۱۶
نقدینگی روستایی بانک	۲۰۸۵	سرعت گردش پول	۱/۸۱
سهم نقدینگی بانک از نقدینگی روستایی (درصد)	۲۷	نسبت اسکناس به سپردهها	۰/۰۱۸۲
سهم سپرده بانک از سپرده روستایی (درصد)	۳/۶	نقدینگی کشور	۴۸۳۲۴
سهم سپردههای روستایی بانک از سپرده کشور (درصد)	۰/۷	سپرده کشور	۳۸۴۵۹

افزون بر این، سپردههای روستایی بانک برابر با ۲۷۵ هزار میلیارد ریال بوده که ۳/۶ درصد، سپردههای روستایی و ۰/۷ درصد، سپردههای کل کشور است.

بنابراین، این بانک دست کم برای جذب ۲۷ درصد بازار پول روستایی نقش آفرینی کرده است. این مقدار در سالهای آینده به دلیل گسترش کمی و کیفی شمول مالی افزایش خواهد یافت. گسترش بانکداری اینترنتی در مناطق روستایی، از اولویتهای راهبردی این بانک است.

د) تسهیلات. این بانک به دو صورت به مناطق روستایی وام می دهد. نخست، از مسیر رایج بانکی که خانوارها و بنگاهها دریافت می کنند. دوم، از طریق اعطای تسهیلات برای اشتغال پایدار روستایی که منابع آن به صورت برابر از داخل و صندوق ذخیره ارزی تأمین می شود. رویکرد بانک تأمین مالی خرد است. در ۸ ماه نخست سال به ۱۰۵ هزار نفر تسهیلات به ارزش ۱۰۵ هزار میلیارد ریال پرداخت شده است. سرانه تسهیلات ۷۰۰ میلیون ریال است. از ابتدای ۱۳۹۷ تا ۸ ماه نخست سال در مجموع به ۶۴۲ هزار نفر تسهیلات به ارزش ۲۹۵ هزار میلیارد ریال پرداخت شده است. این بانک با اعطای تسهیلات اشتغال پایدار حدود ۴۲ هزار فرصت شغلی فراهم کرده است.

این پیامدها در برش زمانی کوتاه و میان مدت ظهور می یابند. اما برخی از پیامدها برای آشکار شدن ثمرهای شان، به زمان طولانی نیاز دارند که در اصطلاح آثار گفته می شود. آثار فعالیت این بانک حتی مهم تر از پیامد است، زیرا، جنبه های کلان اقتصادی و اجتماعی را پوشش می دهد که به طور لزوم با مترها و معیارهای رایج سنجیدنی نیست، بنابراین، برای ارزیابی نقش آفرینی بانک، باید پیامدها و آثار را هم زمان دید. پیامدها به طور عمده منافع فردی دارند، اما آثار دارای منافع جمعی است.

شکل ۷. تسهیلات روستایی در ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۱/۸

مرحله سوم: آثار

آثار فعالیت‌ها در بازه زمانی طولانی‌تر آشکار می‌شود. آثار، تأثیر ماندگار بر زیست اقتصادی و اجتماعی منطقه را به دنبال دارد. آثار دارای ابعاد اقتصادی و اجتماعی بوده و سنجش آثار دشوار است. با این اوصاف، در خصوص برخی آثار فعالیت این بانک بر عرصه اقتصادی و اجتماعی روستایی پژوهش‌هایی انجام شده که مهم‌ترین نکات آن در ادامه آمده است.

الف) صرفه جویی مصرف بنزین. در مناطق یادشده، روزانه ۵ میلیون تراکنش بانکی (۱۸۲۵ میلیون سالانه) انجام می‌شود. پژوهش‌های میدانی این بانک از طریق باجه‌های بانکی روستایی نشان می‌دهد که روستاییان در شرایط نبود باجه فعال، ناگزیر به طی مسیری حدود ۲۰ کیلومتر (رفت و برگشت ۴۰ کیلومتر) برای دسترسی به شعبه ناظر در شهر به منظور انجام حداکثر سه تراکنش بانکی بودند (هر سه تراکنش بانکی معادل یک سفر از روستا به شهر فرض شده است). بنابراین، گسترش باجه‌های بانکی، سبب کاهش روزانه ۱/۶۶ میلیون سفر (۵ میلیون تراکنش تقسیم بر سه) غیرضروری در این مناطق شده که با در نظر گرفتن مسافت طی شده (۴۰ کیلومتر)، برابر با ۶۷

میلیون کیلومتر در روز می‌شود. با فرض مصرف ۰/۱ لیتر بنزین به‌ازای هر کیلومتر، این اتفاق باعث صرفه‌جویی روزانه ۶/۷ میلیون لیتر بنزین (سالانه ۲۴۳۳/۳ میلیون لیتر) در کشور می‌شود. بنابراین:

$$۳۰۰۰۰ \text{ (ریال قیمت هر لیتر بنزین)} \times ۳۶۵ \text{ (روز)} \times ۶/۷ \text{ (میلیون لیتر روزانه)} = ۷۳ \text{ (هزار میلیارد ریال)}$$

ب) هزینه فرصت نیروی کار. به‌دلیل کاهش سفرها از روستا به شهر، روزانه ۶۶/۶ میلیون کیلومتر (سالانه ۲۴۳۳۳ میلیون کیلومتر) مسافت طی نمی‌شود. با فرض متوسط سرعت ۵۰ کیلومتر در ساعت در این مناطق، ۴۸۷ میلیون نفر - ساعت (از تقسیم ۲۴۳۳۳۳ میلیون کیلومتر بر ۵۰ کیلومتر در ساعت به دست می‌آید) صرفه‌جویی وقت نیروی انسانی خواهد بود. با این فرض که حداقل هزینه فرصت هر ساعت نیروی کار ۲۰۰ هزار ریال باشد، هزینه فرصت نیروی کار معادل ۹۷/۳ هزار میلیارد ریال خواهد بود. این محاسبات با چشم‌پوشی از هزینه فرصت مدت زمان انتظار مشتری در صف بانک برای انجام تراکنش انجام شده است.

جدول ۴. کاهش هزینه اجتماعی مصرف بنزین - سالیانه

نوع آلاینده	هزینه اجتماعی مصرف هر لیتر بنزین		میزان آلاینده‌گی مصرف ۲۴۳۳ میلیون لیتر بنزین	
	کیلوگرم	ریال	میلیون کیلوگرم - سالیانه	میلیارد ریال - سالیانه
NOX	۰/۰۱۳۵	۶۴/۷	۳۲/۸	۱۵۸
SO2	۰/۰۰۱۵	۲۱/۹	۳/۷	۵۳
CO2	۲/۳۲۲۱	۵۵/۷	۵۶۵۲/۸	۱۳۶
CO	۰/۳۵۰۰	۵۲۶/۴	۸۵۱/۷	۱۲۸۱
CH	۰/۰۶۳۰	۳۱/۷	۱۵۳/۳	۷۷
SPM	۰/۰۰۱۳	۴۴/۷	۳/۲	۱۰۹
جمع	-	۷۴۵/۱	۶۶۹۷/۵	۱۸۱۳

منبع: حاجی نیلی و محمدی (۱۳۹۱) و محاسبات پژوهش

ج) آلاینده‌های زیست‌محیطی. مصرف بنزین همراه با انواع آلاینده‌های زیست‌محیطی و هزینه‌های اجتماعی است. بر اساس پژوهش‌های انجام‌شده در کشور، ضرایب آلاینده‌گی هر لیتر بنزین و هزینه‌های اجتماعی آن به شرح جدول ۳ است. متناسب با این ضرایب، کاهش هزینه‌های اجتماعی ناشی از کاهش مصرف بنزین (۲۴۳۳ میلیون لیتر بنزین - سالیانه) محاسبه شده که مجموع آن برابر با حدود ۱/۸ هزار میلیارد ریال است.

د) کارمزدهای پرداختی. حدود ۶ هزار باجه بانکی با ۹ هزار نیروی کار در روستاهای کشور فعالیت دارند و به‌ازای ارائه خدمات، کارمزدهای پرداختی به حدود ۶ هزار باجه‌های بانکی روستایی، سالیانه ۱۱/۶ هزار میلیارد است.

سود پرداختی به سپرده‌گذاران در مناطق روستایی، برابر با ۱۵/۸ هزار میلیارد ریال است. بر این مبنای، مجموع هزینه فرصت‌های اقتصادی (بندهای ۱ و ۲) و اجتماعی (بند ۳) گسترش تعمیق مالی در مناطق روستایی سالیانه حدود ۱۷۲/۱ هزار میلیارد ریال و مجموع درآمدهای مستقیم ایجادشده در این مناطق (بندهای ۴ و ۵) معادل ۲۷/۴ هزار میلیارد ریال است. بنابراین، مجموع هزینه - فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی و درآمدهای مستقیم برابر با ۱۹۹/۵ هزار میلیارد ریال برآورد می‌شود. البته فواید اجتماعی گسترش شمول مالی در مناطق روستایی دامنه وسیعی از ایجاد اشتغال، درآمد پایدار، بهبود هم‌گرایی اقتصادی، کاهش شکاف اجتماعی و رفاه اقتصادی را پوشش می‌دهد و ارزیابی و پایش همه این موارد، با پیچیدگی‌هایی همراه است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله، فعالیت‌های پست‌بانک ایران برای گسترش شمول مالی در مناطق روستایی و کم‌برخوردار تحلیل شد. به‌دنبال نقش‌آفرینی بانک در بازار پول روستایی توصیف شد. شواهد نشان داد که شمول مالی در ابعاد کمی و کیفی در مناطق روستایی در رتبه و جایگاه خوبی قرار دارد. مناطق روستایی یک‌چهارم جمعیت و دست‌کم یک‌ششم تولید ناخالص داخلی کشور را تشکیل می‌دهد. تعداد ۸/۸ میلیون نفر زیر پوشش مستقیم خدمات بانکی هستند. ضریب پوشش جمعیتی مستقیم ۴۳/۵ درصد و ضریب پوشش کل ۸۵ درصد است. ضریب نفوذ دسترسی (تعداد ابزارهای بانکی در دسترس به‌ازای هر ۱۰۰ نفر روستایی) به حدود ۲۱ رسیده است، بدین معنا که به‌ازای هر ۵ نفر دست‌کم یک ابزار دسترسی به خدمات بانکی وجود دارد. حدود ۱۲/۲ میلیون نفر از شهروندان روستایی حساب بانکی در این بانک دارند بنابراین، ضریب شمول مالی به ۶۰ درصد رسیده است. هر مشتری حدود ۶۰ تراکنش برای ۴۰ نوع خدمت بانکی در سال انجام می‌دهد.

بر اساس یافته‌ها، بانک به دو صورت در بازار پول روستایی نقش‌آفرینی می‌کند. نخست اینکه دسترسی به بانک را از طریق ابزارها و سامانه‌های مدرن فراهم آورده و زمینه جذب نقدینگی را فراهم کرده است. تراکنش‌ها به‌جای اینکه با اسکناس انجام شوند، به‌صورت الکترونیکی و اینترنتی انجام می‌شوند. همچنین، بانک موفق شده بخشی از نقدینگی را به‌صورت سپرده جذب کند. برآوردها

نشان می‌دهد که این بانک برای ۲۷ درصد بازار پول روستایی نقش آفرینی می‌کند. افزون بر این، ۳/۶ درصد سپرده‌های روستایی را جذب کرده است. سپرده‌های روستایی این بانک حدود ۰/۷۲ درصد کل سپرده‌های کشور را به خود اختصاص داده است. این خدمات آثار و پیامدهای اقتصادی همانند ایجاد اشتغال و درآمد در این مناطق و هم‌گرایی اقتصادی به‌دنبال داشته است.

بر اساس یافته‌های به‌دست‌آمده، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود.

نخست. دسترسی به اینترنت مناسب برای تعمیق شمول مالی در مناطق روستایی ضروری است. این کار برای بانک، کشور و مناطق اقتصادی، صرفه‌های اقتصادی زیادی در پی خواهد داشت. دوم. تاکنون تمرکز بر خدمات بانکی بوده است. پیشنهاد می‌شود راه‌کارهای قانونی برای گسترش خدمات مالی و بیمه‌ای هم در مناطق روستایی فراهم شود. این کار علاوه بر جذب بخشی از نقدینگی موجود در مناطق روستایی به توانمندسازی و بهبود معیشت مردم کمک خواهد کرد. سوم. شواهد و تجربه‌های جهانی نشان می‌دهد که الزامات قانونی بانکداری خرد متفاوت از رویه‌های رایج بانکی است، بنابراین پیشنهاد می‌شود با بهره‌مندی از تجربه‌های کشور و به‌منظور بهبود ارائه خدمات به مناطق روستایی، به قوانین بانکداری خرد توجه شود. تجربه برخی کشورها در این زمینه گواه این مدعاست.

چهارم. برای تعمیق شمول مالی، به پلتفرم‌های بانکی و مالی ساده و سازگار با محیط روستایی نیاز است. طراحی این پلتفرم‌ها به تقاضا و علاقه‌مندی شهروندان روستایی برای بهره‌برداری بیشتر از خدمات الکترونیکی و کاهش تقاضای اسکناس کمک خواهد کرد. شرکت‌های دانش‌بنیان می‌توانند در این زمینه کمک‌های مؤثری کنند.

منابع و مأخذ

الف. فارسی

ارسلان حاجی نیلی و محمدی، پرستو (۱۳۹۱). بررسی اقتصادی هزینه آلودگی ناشی از سوخت خودروها در طرح ملی CNG با استفاده از نظریه کنترل بهینه. *مجله تحقیقات اقتصادی*، ۴۷ (۲)، ۹۹-۱۱۶.

بانک مرکزی (۱۴۰۱). *گزیده آمارهای اقتصادی*. دسترسی در: <https://cbi.ir/category/2692.aspx>

پست بانک ایران (۱۴۰۱). *گزارش‌های عملکرد ماهانه بانک*. گزارش داخلی (منتشر نشده).

مرکز آمار ایران (۱۴۰۱). *داده‌ها و اطلاعات آماری*. دسترسی در: <https://amar.org.ir>

ب. انگلیسی

Allen, F., Demirguc-Kunt, A., Klapper, L., & Peria, M.S.M. (2016). The foundations of financial inclusion: Understanding ownership and use of formal accounts. *Journal of financial Intermediation*, 27, 1-30.

Bos, J.W. & Millone, M. (2015). Practice what you preach: Microfinance business models and operational efficiency. *World Development*, 70, 28-42.

Caudill, S.B., Gropper, D. M. & Hartarska, V. (2009). Which Microfinance Institutions Are Becoming More Cost Effective with Time? Evidence from a Mixture Model. *Journal of Money, Credit and Banking*, 41 (4), 651-672.

Collard, S. (2007). Toward financial inclusion in the UK: progress and challenges. *Public Money and Management*, 27(1), 13-20.

Conning, J. & Udry, C. (2007). Rural Financial Markets in Developing Countries. *Yale University Economic Growth Center Discussion Paper No. 914*.

Demirgüç-Kunt, A. & Klapper, L. F. (2012). Measuring financial inclusion: The global finindex database. *World Bank policy research working paper*, (6025).

DeYoung, R., Glennon, D., Nigro, P. & Spong, K. (2012). Small Business Lending and Social Capital: Are Rural Relationships Different? *CBE Working Paper No. 2012-1*, KU Center for Banking Excellence. University of Kansas School of Business: Lawrence KS.

Di Benedetto, P., Lieberman, I.W. & Ard, L. (2015). *Corporate Governance in Microfinance Institutions*. Washington D.C: World Bank.

Duflo, E., Kremer, M., & Robinson, J. (2011). Nudging farmers to use fertilizer: Theory and experimental evidence from Kenya. *American economic review*, 101(6), 2350-90.

Falco, P., & Haywood, L. (2016). Entrepreneurship versus joblessness: Explaining the rise in self-employment. *Journal of Development Economics*, 118, 245-265.

Field, E., Pande, R., Papp, J. & Rigol, N. (2013). Does the classic microfinance model discourage entrepreneurship among the poor? Experimental evidence from India. *American Economic Review*, 103(6), 2196-2226.

Freire-Gibb, L. C. & Nielsen, K. (2014). Entrepreneurship within urban and rural areas: Creative people and social networks. *Regional studies*, 48(1), 139-153.

Fuller, D. & Mellor, M. (2008). Banking for the poor: addressing the needs of financially excluded communities in Newcastle upon Tyne. *Urban Studies*, 45(7), 1505-1524.

Giné, X. (2011). Access to capital in rural Thailand: An estimated model of formal vs. informal credit. *Journal of Development Economics*, 96(1), 16-29.

Harper, M. (2012). Microfinance interest rates and client returns. *Journal of Agrarian Change*, 12(4), 564-574.

Kremer, M., Lee, J., Robinson, J., & Rostapshova, O. (2013). Behavioral biases and firm behavior: Evidence from Kenyan retail shops. *American Economic Review*, 103(3), 362-68.

Kumar, A., Narain, S. & Rubbani, S. (2015). World Bank Lending for Financial Inclusion: Lessons from Reviews of Selected Projects. *IEG Working Paper Serie No. 2015/1*.

Ledgerwood, J. & Wilson, K. (2013). Community-based financial services: a spectrum of providers. *Enterprise Development & Microfinance*, 24(2), 91-103.

Meyer, R.L. (2011). *Subsidies as an Instrument in Agricultural Development Finance: A Review*. Washington D.C.: World Bank Group.

Moll, H. A. (2005). Microfinance and rural development: a long-term perspective. *Journal of Microfinance/ESR Review*, 7(2), 3.

Sahay, M. R., Cihak, M., N'Diaye, M. P., Barajas, M. A., Pena, M. D. A., Bi, R. & Svirydzenka, K. (2015). *Rethinking Financial Deepening: Stability and Growth in Emerging Markets* (No. 15-18). Washington D.C.: International Monetary Fund.

Sarma, M. (2008). Index of Financial Inclusion, Indian Council for Research on International Economic Relations (ICRIER), *Working Paper No. 215*, Delhi: ICRIER.

Solo, T. M. (2008). Financial exclusion in Latin America—or the social costs of not banking the urban poor. *Environment and Urbanization*, 20(1), 47-66.

UNCDF (2015). *Inclusive Finance – Increasing Access to Financial Services*, New York.

World Bank (2005). *Mexico – Broadening Access to Financial Services among the Urban Population: Mexico City's Unbanked, Report No. 32418-MX* (two volumes). Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2016). *Taking on Inequality*. Washington DC.: World Bank Group.